

159.923(082)
0-75

**Особливості
психічного розвитку
особистості
в умовах системних змін
у суспільстві**

Збірник наукових праць

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ СИСТЕМИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НА ТВОРЧУ ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Перед педагогічною громадськістю поставлена задача формування творчої особистості, розв'язання якої має спиратися на науково виважені технології навчання, що забезпечують стимуляцію творчої діяльності, розвиток потреби у творчості, формування відповідної мотивації та поведінки.

Вивчення загальних основ психологічної детермінації креативної поведінки особистості, що проводилося кафедрою загальної та вікової психології КДПУ, дозволило створити модель психологічної детермінації творчої діяльності, що має наступні рівні:

- соціально-психологічні утворення (система ціннісних орієнтацій, ситуації творчої взаємодії) – найвищий рівень;
- особистісні утворення (творча мотивація, характерологічні якості, рівень домагань, образ Я та ін.) – вищий рівень;
- особливості когнітивної сфери особистості – нижчий рівень;
- нейродинамічні та психофізіологічні особливості (особливості мозкової саморегуляції, парціальні властивості нервової системи та ВНД тощо) – найнижчий рівень [25, с. 17].

Якщо чинники вищого та нижчого рівнів (ситуації творчої взаємодії, творча мотивація, характерологічні якості, особливості когнітивної сфери особистості) достатньо широко вивчалися як вітчизняними, так і зарубіжними психологами (Д. Б. Богоявленською, В. А. Крутецьким, О. М. Матюшкіним, В. М. Дружиніним, М. А. Холодною, В. А. Роменцем, Ю. Л. Трофімовим, Дж. Гілфордом, П. Торренсом й ін.), то вплив системи ціннісних орієнтацій на творчу діяльність, хоча й вважається беззаперечним, не знайшов відображення в дослідженнях у тій мірі, на яку вони заслуговують.

Інтерес до ціннісних основ окремої особистості та суспільства в цілому завжди зростав на межі епох, в кризові, переломні моменти історії, необхідність осмислення яких закономірно потребувала звернення до проблеми етичних (і не тільки етичних) цінностей.

Соціальні зміни, що зумовили усвідомлення молоддю необхідності взяти на себе відповідальності за свою долю, призводять до поступового утвердження в суспільній свідомості нової системи

ціннісних орієнтацій. Молоді люди, що входять у життя, вже не пов'язані з колишніми цінностями авторитарного суспільства, але ще не повною мірою сприйняли і цінності сучасного демократичного суспільства. В зв'язку з цим особливе місце посідає процес ціннісного самовизначення у ВНЗ, формування системи ціннісних орієнтацій, що має гуманістичну спрямованість, яка особливо необхідна для успішної реалізації майбутньої професійної діяльності в системі «людина-людина». Необхідність формування спрямованості на цінності професійної та особистої самореалізації, що є особливо актуальним у кризовому суспільстві, визначає значущість вивчення системи ціннісних орієнтацій.

Ціннісні орієнтації особистості, як і будь-яке інше багатозначне міждисциплінарне наукове поняття, по-різному інтерпретуються різними авторами. У ряді досліджень [19, с. 31] поняття «ціннісні орієнтації особистості» по суті співпадає з термінами, що характеризують мотиваційно-потребову або смислову сферу. Так, А. Маслоу фактично не розділяє поняття «цінності», «потреби» і «мотиви», В. Франкл – «цінності» і «особистісні смисли». У багатьох сучасних роботах ціннісні орієнтації як би поглинаються іншими, більш сталими психологічними поняттями, які є основним об'єктом дослідження того або іншого автора. Так, Ф. Є. Василюк пише: «Коли знайомишся із спробами психологічної науки відповісти на питання, що є цінність, часто створюється враження, що головне прагнення цих спроб – звільнитися від цінності як самостійної категорії і звести її до емоційної значущості, норми, установки і т. д. Але цінність явно не вміщається у вузькі рамки цих понять» [8, с. 292]. В зв'язку з цим, для визначення місця ціннісних орієнтацій в загальній системі особистісних складових необхідно розмежувати ціннісні орієнтації з суміжними поняттями, перш за все з такими, як «потреба», «мотив», «установка», «атипод», «диспозиція», «особистісний смисл», «переконання».

Ф. Є. Василюк вважає, що цінність не є ні предметом потреби, ні мотивом, оскільки останні завжди «корисливі» і борються тільки за «свій» інтерес, на відміну від цінності, яка може бути «нашою» і навіть в інтрапсихічному просторі виконує інтегруючі, об'єднуючі функції [8, с. 292]. Д. О. Леонтьєв також указує на те, що цінності не «егоїстичні». Він справедливо відзначає при цьому, що, на відміну від потреб, цінності не обмежені даним моментом і не валять до чого-небудь зсередини, а «притягають ззовні» [17, с. 40].

За наявності ситуації, в якій можливе задоволення певної потреби, включається особливе регулятивне утворення, яке Д. М. Узнадзе називає установкою. Функція установки, за О. С. Прангішвілі, полягає у тому, що вона «вказує» потребі предмет, здатний задовольнити її в даній ситуації [24]. Установки з ціннісними орієнтаціями особистості об'єднує загальний для них стан готовності. Як пише О. М. Краснорядцева, «готовність діяти тим або іншим чином вже містить в собі оцінку, а оцінювання передбачає установку як готовність певним чином реалізувати цінності» [15, с. 26]. В той же час число цінностей, що може мати в своєму розпорядженні індивід, значно менше, ніж число установок, пов'язаних з конкретними ситуаціями. Більшість авторів [16, 22, 33] дотримується погляду, що саме цінності визначають основні якісні характеристики установки, маючи більшу суб'єктивну значущість, а не навпаки. Адже, ціннісні орієнтації як регулятивний механізм охоплюють ширший круг проявів активності людини, ніж установки, які в грузинській психологічній школі зв'язуються в основному з біологічними потребами.

Для характеристики соціальної регуляції поведінки людини часто використовується поняття «соціальна установка», або «атитюд», який У. Томас і Ф. Знанецький визначали як «стан свідомості індивіда щодо деякої соціальної цінності», «психологічне переживання індивідом цінності, значення, сенсу соціального об'єкту» [3, с. 4]. На відміну від установки, що має швидше неусвідомлений характер, атитюд розуміється як усвідомлене явище, яке людина може виразити в мові. Атитюди, допомагаючи людині осмислити явища соціальної дійсності, виконують функцію виразу того, що для неї є важливим, значущим, цінним. Таким чином, атитюд є засобом вербалізованого вислову цінностей як загальних, абстрактних принципів стосовно конкретного об'єкту.

Установки, атитюди і ціннісні орієнтації особистості регулюють реалізацію потреб людини в різних соціальних ситуаціях. В. О. Ядов об'єднує всі описані вище регулятивні утворення як диспозиції, тобто «схильності». У своїй «диспозиційній концепції регуляції соціальної поведінки особистості» [35] В. О. Ядов аргументує ієрархічну організацію системи диспозиційних утворень, розробляє схему системи диспозицій:

– На нижчому рівні розташовуються елементарні фіксовані установки, що носять неусвідомлений характер і пов'язані із задоволенням вітальних потреб.

– Другий рівень складають соціально фіксовані установки, або атитиподи, що формуються на основі потреби людини у включенні в конкретне соціальне середовище.

– Третій рівень системи диспозицій – базові соціальні установки – відповідає за регуляцію загальної спрямованості інтересів особистості в тих або інших конкретних сферах соціальної активності людини.

– Вищий рівень диспозицій особистості є системою її ціннісних орієнтацій, що знаходяться у відповідності до вищих соціальних потреб, і відповідає за ставлення людини до життєвих цілей і засобів їх задоволення.

Кожен рівень диспозиційної системи виявляється задіяним в різних сферах і відповідних їм ситуаціях спілкування: у найближчому сімейному оточенні, малій контактній групі, конкретній області діяльності і, нарешті, в певному типі суспільства в цілому. Окремі рівні диспозиційної системи відповідають при цьому за конкретні прояви активності: за окремі поведінкові акти в актуальній наявній ситуації; за здійснювані в звичних ситуаціях вчинки; за поведінку як систему вчинків; за цілісність поведінки або діяльність людини.

Таким чином, можна зробити висновок, що рівні регуляції поведінки в диспозиційній концепції В. О. Ядова розрізняються часткою біологічних і соціальних компонентів в їх змісті і походженні. Ціннісні орієнтації як вищий рівень диспозиційної системи, за В. О. Ядовим, таким чином повністю залежать від цінностей соціальної спільності, з якою себе ідентифікує особистість. Очевидно, що рівні диспозиційної системи особистості відрізняються також ступенем усвідомленості описаних регулятивних утворень. Ціннісні орієнтації, що визначають життєві цілі людини, виражають відповідно те, що є для неї найважливішим і має для неї особистісний смисл.

К. О. Абульханова-Славська і А. В. Брушлінський описують роль смислових уявлень в організації системи ціннісних орієнтацій, що полягає в наступних функціях: прийнятті (або запереченні) і реалізації певних цінностей; посиленні (або зниженні) їх значущості; утриманні (або втраті) цих цінностей в часі [1, с. 232].

Б. С. Братусь визначає особистісні цінності як «усвідомлені і прийняті людиною загальні сенси його життя» [5, с. 89]. Він проводить розділення особистісних цінностей як усвідомлених сенсів

життя і декларованих, «називних», зовнішніх по відношенню до людини цінностей, не «забезпечених «золотим запасом» відповідного смислового, емоційно-пережитого, того, що зачіпає особистість, ставлення до життя, оскільки такого роду цінності не мають по суті прямого відношення до смислової сфери» [5].

Г. Л. Будінайте і Т. В. Корнілова також підкреслюють, що «особистісними цінностями стають ті сенси, по відношенню до яких суб'єкт визначився» [6, с. 99], акцентуючи увагу на необхідності не тільки усвідомлення сенсів, але і рішення про їх прийняття або неприйняття. Внутрішнє ухвалення усвідомлених особистістю сенсів виступає, таким чином, необхідною умовою утворення особистісних цінностей.

Ф. Є. Василюк пише, що сенси є прикордонним утворенням, в якому сходяться ідеальне і реальне, життєві цінності і можливості їх реалізації. Сенси, як цілісна сукупність життєвих відносин, у Ф. Є. Василюка є свого роду продуктом ціннісної системи особистості [8, с. 722–725]. Швидше за все, розвиток і функціонування систем особистісних сенсів і ціннісних орієнтацій носить взаємопов'язаний і взаємодетермінуючий характер. Як відмічає Д. О. Леонтьєв, особистісні цінності є одночасно і джерелами, і носіями значущих для людини сенсів [17, с. 372].

Г. Є. Залеський узгоджує особистісні цінності і сенси поняттям «переконавання». Переконавання, як інтегруючий елемент механізму регуляції активності людини, представляє, на його думку, «усвідомлені цінності, суб'єктивно готові до реалізації шляхом їх використання в соціально-орієнтовній діяльності» [11, с. 142]. За словами Г. Є. Залеського, переконавання властиві одночасно і спонукаюча, і когнітивна функції. Переконавання, виступаючи еталоном, оцінює конкуруючі мотиви з погляду їх відповідності змісту тієї цінності, яку воно покликане реалізувати, і вибирає відповідний спосіб її практичної реалізації. Як пише Г. Є. Залеський, «переконавання носить як би подвійний характер: прийняті особистістю соціальні цінності «запускають» його, а коли воно актуалізувалося, вже саме переконавання вносить особистісний сенс, пристрасність в реалізацію засвоєної суспільної цінності, бере участь в актах вибору мотиву, мети, вчинку» [11, с. 142]. При цьому чим вище в суб'єктивній ієрархії знаходиться переконавання, відповідне тій або іншій цінності, тим більш глибоке значення надається його реалізації, а отже, і виділеному з його участю мотиву.

Уявлення про систему цінностей особистості як ієрархії її переконань набуло поширення також в американській соціальній психології. Так, М. Рокіч визначає цінності як «стійке переконання у тому, що певний спосіб поведінки або кінцева мета існування переважає з особистісної або соціальної точок зору, над протилежним або зворотнім способом поведінки, або кінцевою метою існування» [37, с. 5]. На його думку, цінності особистості характеризуються наступними ознаками:

- витоки цінностей простежуються в культурі, суспільстві та особистості;
- вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах, що заслуговують вивчення;
- загальна кількість цінностей, що є надбанням людини, порівняно невелика;
- всі люди володіють одними і тими ж цінностями, хоча і в різній мірі;
- цінності організовані в системи [37, с. 3].

Ш. Шварц і У. Білські дають аналогічне концептуальне визначення цінностей, що включає наступні формальні ознаки:

- цінності – це поняття або переконання;
- цінності мають відношення до бажаних кінцевих станів або поведінки;
- цінності мають надситуативний характер;
- цінності управляють вибором або оцінкою поведінки і подій;
- цінності впорядковані по відносній важливості [цит. по 36].

Таким чином, ціннісні орієнтації є особливими психологічними утвореннями, що завжди становлять ієрархічну систему та існують в структурі особистості тільки в якості її елементів.

Поняття «система», що має загальнонаукове значення, визначається В. М. Садовським як «сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним та утворюють певну цілісність, єдність» [30, с. 610]. Як найзагальніші принципи організації системи виступають такі її характеристики:

- цілісність (властивості системи не зводяться до суми властивостей елементів, що її становлять і не виводяться з властивостей останніх);
- структурність (обумовленість функціонування системи властивостями її структури);

- ієрархічність (елементи системи можуть також розглядатися як системи, а сама система – як підсистема системи вищого рівня);
- взаємозалежність системи і середовища (їх взаємозв'язок і взаємовплив);
- множинність опису (неможливість врахування всіх аспектів системи в рамках якої-небудь однієї моделі).

Принцип ієрархії цінностей, багаторівність, є найважливішою характеристикою системи ціннісних орієнтацій особистості. За словами В. Франкла, суб'єктивне «переживання певної цінності включає переживання того, що вона вища за якусь іншу» [31, с. 290]. Ухвалення особистістю цінностей, таким чином, автоматично передбачає побудову індивідуальної ціннісної ієрархії. Ранг тієї або іншої цінності в індивідуальній системі, на думку М. Гартмана, може визначатися як її абстрактною «висотою», так і її «силою», залежною від «гніту», що виникає при її нереалізації [18, с. 30]. У роботах сучасних авторів, зокрема Є. Б. Фанталової, Р. С. Пантелєва, Д. О. Леонтьєва, також указується на неоднозначність критеріїв індивідуального ранжирування цінностей: їх перевага може бути обумовлена уявленнями про їх абсолютну значущість для суспільства і людства в цілому або ж їх суб'єктивною актуальною важливістю, насущністю [16]. В зв'язку з цим представляє інтерес концепція С. С. Бубнової, яка разом з принципом ієрархічності виділяє принцип нелінійності системи ціннісних орієнтацій. За її словами, «надзвичайно важливою властивістю системи особистісних цінностей є її багатовимірність, що полягає у тому, що критерій їх ієрархії – особистісна значущість – включає різні змістовні аспекти, обумовлені впливом різних типів і форм соціальних відносин» [7, с. 39].

Структурний характер системи ціннісних орієнтацій особистості, її багаторівність і багатовимірність визначають можливість реалізації нею цілого ряду різнопланових функцій. Система ціннісних орієнтацій особистості, займаючи проміжне положення між внутрішніми установками і нормами соціального середовища, між мотиваційно-потребовою сферою і системою особистісних сенсів, забезпечує взаємодію елементів більш загальної системи «людина». На думку Ю. О. Шерковіна, подвійний характер системи цінностей, обумовлених одночасно індивідуальним і соціальним досвідом, визначає її подвійне функціональне значення.

– По-перше, цінності є основою формування і збереження в свідомості людей установок, які допомагають індивіду зайняти пе-

вну позицію, висловити свою точку зору, дати оцінку. Таким чином, вони стають частиною свідомості.

– По-друге, цінності виступають в перетвореному вигляді як мотиви діяльності і поведінки, оскільки орієнтація людини в світі і прагнення до досягнення певної мети неминуче співвідносяться з цінностями, що увійшли до структури його особистості [33, с. 737].

Система ціннісних орієнтацій є важливим регулятором активності людини, оскільки вона дозволяє співвідносити індивідуальні потреби і мотиви з усвідомленими і прийнятими особистістю цінностями і нормами соціуму. З точки зору В. Г. Алексєєвої, ціннісні орієнтації є формою включення суспільних цінностей в механізм діяльності і поведінки особистості, що передбачає вільний індивідуальний вибір. За її словами, система ціннісних орієнтацій – це «основний канал засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей в стимули і мотиви практичної поведінки людей» [2, с. 63]. Як відмічає К. Роджерс, потреби можуть задовольнятися лише тими шляхами, які сумісні з системою цінностей особистості і концепцією «Я» [26, с. 56]. А. Г. Здравомислов також вважає, що завдяки контрольним функціям ціннісних орієнтацій «дія потреб будь-якого роду може обмежуватися, затримуватися, перетворюватися» [12, с. 202]. Механізм дії системи ціннісних орієнтацій, за його словами, пов'язаний з вирішенням конфліктів і суперечностей в мотиваційній сфері особистості, виражаючись в боротьбі між обов'язком і бажанням, тобто між мотивами етичного і утилітарного характеру.

Регулятивна функція ціннісних орієнтацій особистості охоплює всі рівні системи спонукань активності людини. Як помічає в зв'язку з цим А. Г. Здравомислов, «специфіка дії ціннісних орієнтацій полягає у тому, що вони функціонують не тільки як способи раціоналізації поведінки, їх дія розповсюджується не тільки на вищі структури свідомості, але і на ті, які позначаються зазвичай як підсвідомі структури. Вони визначають спрямованість волі, уваги, інтелекту» [12, с. 202–203].

Роль ціннісних орієнтацій в регуляції вольових процесів розглядається, зокрема, в роботі Ш. О. Надірашвілі [21]. На основі теорії Д. Н. Узнадзе ним виділяється три якісно різних рівня регуляції психічної активності людини: об'єктивація предмету, об'єктивація соціальних вимог, об'єктивація власного «Я». На думку Ш. О. Надірашвілі, об'єктивація власного внутрішнього стану при-

зводить до постановки оцінної задачі, внаслідок чого породжується вольовий процес. Таким чином, вищий рівень психічної активності людини – вольова активність – регулюється ціннісними орієнтаціями індивіда.

Значення системи ціннісних орієнтацій в регуляції розумових і пізнавальних процесів розкривається, зокрема, в працях О. К. Тіхомірова, В. Є. Ключко, О. М. Краснорядцевої та інших сучасних авторів. За образним визначенням В. Б. Ольпанського, цінності є «своєрідними маяками, що допомагають помітити в потоці інформації те, що є найбільш важливим для життєдіяльності людини, для його поведінки. Що суперечить цінностям, буде неминуче ігноровано – або неувагою, або несприйняттям, або нерозділенням інформації». За його словами, «суб'єкт обирає матеріал відповідно до точки зору, що вже в нього є» [22, с. 482].

У роботах В. Ф. Сержантова, В. Д. Шадрікова, Є. О. Клімова і ін. ціннісні орієнтації виступають як важливий механізм регуляції діяльності. Найяскравіше ця роль системи ціннісних орієнтацій виявляється стосовно професійної діяльності. На думку Є. О. Клімова, для кожної певної професійної групи характерне своє значення діяльності, своя система цінностей [14]. При цьому, як підкреслює Л. Г. Дика, сьогодні професійно важливі якості «стають похідними від етичних якостей людини... Від ієрархії ціннісних орієнтацій» [13, с. 766]. Роль ціннісних орієнтацій в даному контексті полягає у тому, що вони, за словами О. М. Краснорядцевої, «детермінують професійну поведінку, забезпечуючи зміст і спрямованість діяльності і надаючи значення професійним діям» [15, с. 28]. Особливе значення система ціннісних орієнтацій займає в діяльності професій типу «людина – людина», набуваючи в цьому випадку характеру центрального елемента. Рядом авторів в цьому контексті розглядається роль ціннісних орієнтацій в професійній діяльності педагога (О. М. Краснорядцева), психолога (А. В. Серий), соціального працівника (Т. Д. Шевеленкова, Н. Б. Шмельова).

Одночасно з цим система ціннісних орієнтацій особистості, будучи віддзеркаленням цінностей соціального середовища, сама може впливати на групові норми і цінності. Індивідуальні ціннісні орієнтації окремих членів групи взаємодіють і через міжособові взаємини впливають на колективні. У стратометричній концепції колективу А. В. Петровського цінності виконують функцію регулятора групової згуртованості і активності [23]. На думку Петров-

ського А. В., одним з основних показників згуртованості групи є «ціннісно-орієнтаційна єдність» – чинник, що фіксує ступінь збігу позицій і оцінок її членами та цінностей, найбільш значущих для групи в цілому.

Складна і неоднорідна структура ціннісних орієнтацій особистості, різноплановість виконуваних ними функцій визначають і наявність безлічі класифікаційних моделей ціннісних утворень, що розрізняються критеріями, покладеними в їх основу.

Очевидно, що об'єктом спрямованості людини можуть виступати різні цінності. Ф. Б. Березін, вважаючи, що створення ієрархії ціннісних орієнтацій є трансцендентною функцією свідомості людини, як такі об'єкти виділяє духовні, соціальні і матеріальні цінності [4, с. 171]. В. П. Тугарінов також ділить цінності на три категорії: духовні (освіта, наука, мистецтво); суспільно-політичні (свобода, братство, рівність, справедливість); матеріальні (технічні й матеріальні блага, які можуть виконувати функцію стимулятора індивідуально-психічного розвитку лише в сукупності з суспільно-політичними і духовними цінностями) [29]. Д. О. Леонт'єв теж виділяє три форми існування цінностей – суспільні ідеали, предметні цінності і особистісні цінності [18].

В. Ф. Сержантов, виходячи з того, що предметами потреб людини можуть бути як речі, так і ідеї, зводить всі цінності до двох категорій – матеріальні і духовні. Відповідно, під матеріальними цінностями він розуміє знаряддя і засоби праці, речі безпосереднього вжитку, під духовними цінностями – політичні, правові, моральні, естетичні, філософські і релігійні ідеї [28].

О. Г. Дробніцький, виділяючи два полюси ціннісного ставлення до світу, протиставляє предметні цінності, які виступають як об'єкти потреб, що на них направлені, і цінності свідомості, або цінності-уявлення. Перші є об'єктами наших оцінок, а другі – вищими критеріями для таких оцінок [10]. Я. Гудечек також указує на два основні значення поняття «цінність»: цінності в значенні об'єктивно існуючих предметів, подій, ідей, властивостей матеріальних і духовних продуктів і т. д., які існують незалежно від суб'єктивних оцінок людей, а також цінності в значенні суб'єктивної значущості, «цінності» для індивіда. Значущість цінності для індивіда розуміється їм, у свою чергу, в трьох значеннях: як властивості речей, на які направлені зусилля людини або які задовольняють його по-

треби; як позитивно оцінювані індивідом об'єкти; як критерій, на підставі якого різні об'єкти підлягають оцінці [9, с. 103].

Цінність, що має для індивіда найбільшу значущість, тобто та, що займає найвище положення в його системі ціннісних орієнтацій, визначає провідну спрямованість особистості. Психологічна класифікація домінуючих ціннісних орієнтацій особистості є, таким чином, і підставою для диференціації типів особистості. За словами В. Г. Алексеевої, ціннісні орієнтації можуть використовуватися як головний критерій побудови типології особистості [2, с. 65].

Першою типологією особистості, побудованої на основі відмінностей ціннісних орієнтацій, є класифікаційна модель Е. Шпрангера. Він виділяє шість ідеальних типів особистості:

- теоретична людина (основна цінність – пошук істини);
- економічна людина (основний акцент – на корисних і практичних цінностях);
- естетична людина (найвищою цінністю вважаються стиль і гармонія);
- соціальна людина (головна цінність – любов, прагнення до загальної любові, любов до всього людства);
- політична людина (основна ціннісна спрямованість – особиста влада, вплив, популярність, не обмежені сферою політики);
- релігійна людина (ціннісна орієнтація полягає в пошуку сенсу життя, вищої духовної сили) [цит. по 34].

Не дивлячись на обмеженість цієї класифікації шістьма абстрактно-теоретично виділеними типами, розроблений на основі теорії Е. Шпрангера тест ціннісних переваг Г. Олпорта, Ф. Вернона і Г. Ліндзі довгий час залишався практично єдиною загальнозживаною методикою діагностики ціннісних орієнтацій особистості.

Ш. Шварц і У. Білські висунули гіпотезу про наявність обмеженого числа «універсальних мотиваційних типів» – «доменів», що розрізняються між собою «типом мети», або домінуючою цінністю. Ними були виділені десять таких «доменів», що фактично є різними типами ціннісних орієнтацій особистості. Кожному «домену» відповідає та або інша провідна термінальна цінність:

- саморегуляція,
- повнота відчуттів,
- гедонізм,
- досягнення успіху,
- влада,

- безпека,
- конформність,
- підтримка традицій,
- благополуччя групи,
- благополуччя всіх людей в цілому.

Вказані цінності, що визначають відповідну «мотиваційну тенденцію», можуть суперечити одна одній. Виходячи з цього, Ш. Шварц і У. Білські виділяють наступні дихотомії цінностей:

1. Цінності збереження (безпека, конформність, традиції) – цінності зміни (повнота відчуттів, саморегуляція).
2. Цінності самовизначення (благополуччя групи і людства в цілому) – цінності самозвеличення (влада, досягнення, гедонізм) [цит. по 36].

М. Рокич проводить більш загальне розділення цінностей на основі традиційного зіставлення цінностей-цілей і цінностей-засобів. Відповідно, він виділяє два класи цінностей:

- термінальні цінності – переконання у тому, що якась кінцева мета індивідуального існування з особистої або суспільної точок зору варта того, щоб до неї прагнути;
- інструментальні цінності – переконання у тому, що якийсь образ дій є з особистої і суспільної точок зору переважним в будь-яких ситуаціях.

Термінальні цінності носять більш стійкий характер, ніж інструментальні, причому для них характерна менша міжіндивідуальна варіативність [37].

Як відзначає Д. О. Леонт'єв, індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтацій, як правило, є послідовністю достатньо добре розмежованих «блоків». Він приводить можливі групування цінностей, що об'єднані в блоки на різних підставах і є свого роду полярні ціннісні системи [16]. Зокрема, серед термінальних цінностей протиставляються:

1. Конкретні життєві цінності (здоров'я, робота, друзі, сімейне життя) – абстрактні цінності (пізнання, розвиток, свобода, творчість).
2. Цінності професійної самореалізації (цікава робота, продуктивне життя, творчість, активне діяльне життя) – цінності особистого життя (здоров'я, любов, наявність друзів, розваги, сімейне життя).

3. Індивідуальні цінності (здоров'я, творчість, свобода, активне діяльне життя, розваги, упевненість в собі, матеріально забезпечене життя) – цінності міжособових взаємин (наявність друзів, щасливе сімейне життя, щастя інших).

4. Активні цінності (свобода, активне діяльне життя, продуктивне життя, цікава робота) – пасивні цінності (краса природи і мистецтва, упевненість в собі, пізнання, життєва мудрість).

Серед інструментальних цінностей Д. О. Леонтьєв виділяє наступні дихотомії:

1. Етичні цінності (чесність, непримиренність до недоліків) – цінності міжособистісного спілкування (вихованість, життєрадісність, чуйність) – цінності професійної самореалізації (відповідальність, ефективність в справах, тверда воля, старанність).

2. Індивідуалістичні цінності (високі запити, незалежність, тверда воля) – конформістські цінності (старанність, самоконтроль, відповідальність) – альтруїстичні цінності (терпимість, чуйність, широта поглядів).

3. Цінності самоствердження (високі запити, незалежність, непримиренність, сміливість, тверда воля) – цінності прийняття інших (терпимість, чуйність, широта поглядів).

4. Інтелектуальні цінності (раціоналізм, самоконтроль) – цінності безпосередньо-емоційного світовідчужування (життєрадісність, чесність, чуйність).

У теорії А. Маслоу, на відміну від типологічного підходу Ш. Шварца і У. Білські, групи цінностей (як і блоки потреб) утворюють вертикальну ієрархію. За його словами, потреби і цінності «є не дихотомією, а узгодженою ієрархією, тобто вони залежать одна від одної» [19, с. 273]. А. Маслоу виділяє дві основні групи цінностей:

– Б-цінності (цінності буття) – вищі цінності, властиві людям, що самоактуалізуються (істина, добро, краса, цілісність, подолання дихотомії, унікальність, досконалість, повнота, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля та ін.);

– Д-цінності (дефіцієнтні цінності) – нижчі цінності, оскільки вони орієнтовані на задоволення якоїсь фрустрованої потреби (мир, спокій, сон, відпочинок, залежність, безпека і т. д.) [20].

Займаючи підлегле положення «Д-цінності», або, як А. Маслоу їх називає в іншій своїй роботі, «регресивні» цінності, вибираються людьми «заради виживання», досягнення стану гомеостазу. Їх реа-

лізація є, за словами А. Маслоу, «абсолютною необхідністю» і виступає передумовою «відчуття і функціонування» вищих «Б-цінностей», або «цінностей розвитку» [19, с. 213–214].

В результаті узагальнення типових ситуацій, з якими суспільству або людству довелося стикатися в історії, В. Франкл виділяє три групи вічних цінностей – смислових універсалій:

– цінності творчості, що дозволяють людині усвідомити, що вона дає суспільству;

– цінності переживання, що дозволяють людині усвідомити, що вона бере від суспільства;

– цінності відношення, що дозволяють людині усвідомити позицію, яку вона займає відносно чинників, що обмежують її життя.

Цінності відношення, у свою чергу, діляться їм на три категорії: осмислене відношення до болю, вини і смерті [31, с. 299–300].

Е. Фромм розглядав форму зв'язку між психікою індивіда і цінностями й ідеалами суспільства, яку називав «культурне ядро» особистості (соціальний характер). Він ділить цінності на дві категорії: офіційно визнані, усвідомлені (релігійні і гуманістичні) і дійсні, несвідомі (породжені соціальною системою), які є безпосередніми мотивами людської поведінки [32, с. 285]. Виділяє також «непродуктивні» і «продуктивні» типи орієнтацій, що відрізняються спрямованістю на різні системи цінностей.

Типи непродуктивної орієнтації, що існують в сучасному суспільстві:

- рецептивний (той, що отримує),
- експлуататорський (той, що бере),
- накопичувальний (той, що зберігає),
- ринковий (той, що обмінює).

Продуктивна орієнтація (тип характеру, що виробляє, дає), за словами Э. Фромма, відрізняється підпорядкуванням всіх зусиль людини цілям зростання і розвитку всіх його потенцій [32, с. 45–99].

Серед небагатьох досліджень, направлених на експериментальне виділення типів ціннісних систем особистості на основі цілісної ієрархії ціннісних орієнтацій, можна виділити роботу С. С. Бубнової [7]. На основі концепції М. Рокича вона пропонує трирівневу ієрархічну модель системи ціннісних орієнтацій:

– цінності-ідеали, що є найзагальнішими, абстрактнішими (духовні – пізнавальні, естетичні, гуманістичні та соціальні – поваги, досягнень, соціальної активності);

– цінності-властивості, що закріплюються в життєдіяльності і виявляються як властивості особистості (товариськість, допитливість, активність, домінантність і т. д.);

– цінності-способи поведінки, найхарактерніші засоби реалізації і закріплення цінностей-властивостей.

Узагальнюючи теоретичні аспекти вивчення впливу системи ціннісних орієнтацій на поведінку особистості (в тому числі й на креативну), можна зазначити, що система цінностей людини мінлива, оскільки значною мірою обумовлена як змінним соціальним середовищем, так і актуальним рівнем розвитку особистості. Описані багатьма авторами типи ціннісної спрямованості можуть виступати як стадії розвитку системи ціннісних орієнтацій особистості.

У сучасній психології спрямованість особистості на ті або інші цінності (ціннісні орієнтації) розглядається як подвійне за своїм походженням динамічне утворення, засноване одночасно на індивідуальному і соціальному досвіді.

Ціннісні орієнтації особистості, пов'язуючи її внутрішній світ з навколишньою дійсністю, утворюють складну багаторівневу ієрархічну систему.

Система ціннісних орієнтацій є одним з найважливіших компонентів структури особистості, займаючи прикордонне положення між її мотиваційно-потребовою сферою і системою особистісних сенсів.

Творчість же вищезазначеними авторами визначається як індивідуальна, активна, абстрактна цінність, пов'язана з професійною самореалізацією (Д. О. Леонтьєв); як вічна цінність, що дозволяє людині усвідомити що вона дає суспільству (В. Франкл); безпосередній, а головне – продуктивний, мотив поведінки, що підпорядкований цілям зростання і розвитку потенціалів людини (Е. Фромм); цінність буття, прогресивна цінність розвитку (А. Маслоу).

Отже, необхідність формування в майбутніх вчителів спрямованості на цінності професійної і особистої самореалізації визначає значущість вивчення закономірностей розвитку системи ціннісних орієнтацій, встановлення факторів, умов, чинників їх розвитку, а саме тих, що детермінують розвиток творчості, як особистісної цінності. Саме цінності, маючи велику суб'єктивну значущість, визначають основні якісні характеристики діяльності. Ціннісні орієнтації, як регулятивний механізм, охоплюють широкий круг проявів активності людини, в тому числі творчої.

Чи впливає місце творчості в системі ціннісних орієнтацій особистості на розвиток її творчої діяльності? Який вплив мають (і чи мають взагалі) особливості ціннісних орієнтацій викладачів ВНЗ на формування цінностей професійної самореалізації студентів? Який зміст вкладають у поняття «творчість» викладачі й студенти, чи співпадають ці змісти? Це далеко не повний перелік питань, що постають перед дослідниками.

Вирішення цих питань потребує подальшого вивчення не тільки теоретичних аспектів, а й практичної розробки й апробації.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К. А., Брушлинский А. В. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна: к 100-летию со дня рождения. – М.: Наука, 1989. – 248 с.
2. Алексеева В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности // Психол. журн. – 1984. – Т. 5. – № 5. – С. 63-70.
3. Безменова И. К., Гулевич О. А. Аттитюды и их взаимосвязь с поведением: Реферативный обзор. – М.: РПО, 1999. – 144 с.
4. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая интеграция // Бессознательное. – Новочеркасск, 1994. – Т. 2. – С. 287-200.
5. Братусь Б. С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
6. Будинайте Г. Л., Корнилова Т. В. Личностные ценности и личностные предпосылки субъекта // Вопр. психол. – 1993. – Т. 24. – № 5. – С. 99-105.
7. Бубнова С. С., Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система // Психол. журн. – 1999. – № 5. – С. 38-44.
8. Василюк Ф. Е. Психотехника выбора // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 284-314.
9. Гудечек Я. Ценностная ориентация личности // Психология личности в социалистическом обществе: Активность и развитие личности. – М., 1989. – С. 202-109.
10. Дробиницкий О. Г. Мир оживших предметов. Проблема ценностей и марксистская философия. – М., 1967. – С. 44-45.
11. Залесский Г. Е. Психология мировоззрения и убеждений личности. – М., 1994. – 142 с.
12. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 222 с.
13. Климов Е. А. Общечеловеческие ценности глазами психолога-профессивоведа // Психол. журн. – 1993. – Т. 24. – № 4. – С. 230-136. [115]. Ценности в кризисном социуме (заседание «круглого стола» в Институте психологии АН СССР) // Психол. журн. – 1991. – Т. 22. – № 6. – С. 254-167.
14. Климов Е. А. Человек как субъект труда и проблемы психологии // Вопр. психол. – 1984. – № 4. – С. 5-14.
15. Краснорядцева О. М. Ценностная детерминация профессионального

- поведения педагогов // Сибирский психол. журн. – Томск, 1998. – № 7. – С. 25-29.
16. Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций. – М., 1992. – 17 с.
 17. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности. – М.: Смысл, 1997. – 64 с.
 18. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопр. философ. – 1996. – № 5. – С. 25-26.
 19. Маслоу А. Психология бытия: Пер. С англ. – М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1997. – 304 с.
 20. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыряя. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 208-118.
 21. Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность. – Тбилиси, 1987. – 361 с.
 22. Ольшанский В. Б. Личность и социальные ценности // Социология в СССР. – М., 1965. – Т. 2. – С. 471-511.
 23. Петровский А. В. Вопросы истории и теории психологии: Избранные труды. – М.: Педагогика, 1984. – 272 с.
 24. Прангишвили А. С. Проблема установки на современном уровне разработки грузинской психологической школы // Психологические исследования. – Психология развивающейся личности / под ред. А. В. Петровского. – М., 1987. – 240 с.
 25. Психологічна детермінація креативної поведінки: Колективна монографія / С. Ф. Устименко, Н. М. Токарева, А. І. Воронін, Л. Б. Маліцька, О. Л. Пінська, А. В. Шамне, Є. Л. Гергель, Н. М. Макаренко. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2006. – 176 с.
 26. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия: Пер. С англ. – М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1997. – 320 с.
 27. Роменец В. А. Психология творчества. – К.: Либідь, 2001
 28. Сержантов В. Ф. Человек, его природа и смысл бытия. – М., 1990. – 360 с.
 29. Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме. – Л., 1968. – 124 с.
 30. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева и др. – М.: Сов. энциклопедия. – 1983. – 840 с.
 31. Франкл В. Человек в поисках смысла: Пер. С англ. и нем. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
 32. Фромм Э. Психоанализ и этика: Пер. С англ. – М.: Республика, 1993. – 415 с.
 33. Шерковин Ю. А. Проблема ценностных ориентаций и массовые информационные процессы // Психол. журн. – 1982 – Т. 3. – № 5. – С. 235-145.
 34. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Хрестоматия по возрастной психологии / Сост. Л. М. Семенов; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М., 1994. – С. 269-175.
 35. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе // Социол. журн. – 1994. – № 1. – С. 35-52.
 36. Яницкий М. С. «Ценностные ориентации личности как динамическая система»
 37. Rokeach M. The nature of human values. – N. Y., Free Press, 1973.